

De vijand en zijn geheimen. Over de inlichtingengeschiedenis als vakgebied

Constant Hijzen

Wie een willekeurig boek over spionage opent, wordt al in de eerste zin deelgenoot van een dubieus geheim: de spion oefent het op één-na-oudste beroep ter wereld uit.¹ Sinds hun vroegste bestaan hebben mensen ‘elkaar in de gaten gehouden om voorbereid te zijn op alle eventualiteiten’.² Zo zou het oudste gedocumenteerde spionagegeval dateren van 1274 voor Christus, toen Muwatallis, de Koning der Hittieten, een slag won van Ramses II, nadat spionnen de Egyptische Faraó ‘desinformatie’ hadden gevoed over de nabijheid van Muwatallis’ leger.³ Ook het feit dat de Chinese generaal Sun Tzu al rond 500 voor Christus een compleet hoofdstuk van zijn vermaarde boek ‘De kunst van het oorlogvoeren’ wijdde aan de militaire noodzaak van het verspieden, wordt vaak genoemd om de anciënniteit van het fenomeen spionage te adstrueren.⁴ Om dezelfde reden verwijzen veel auteurs naar de Bijbel, die met enige welwillendheid als een heuse spionageroman gelezen kan worden.⁵ Zelfs de Amerikaanse *Central Intelligence Agency* (CIA) probeerde in de jaren zeventig lessen te trekken uit enkele Oud- en Nieuwtestamentische spionagegevallen.⁶

¹ Bijv.: P. Knightley, *The Second Oldest Profession. The Spy as Bureaucrat, Patriot, Fantastist and Whore* (Londen en Sydney 1986); B.G.J. de Graaff, ‘De “intelligence revolution” van de 20e eeuw en haar geschiedschrijving: een bibliografisch artikel’, *De Nieuwste Tijd. Contactblad van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw* 6 (1996) 5-16: 5-6; B. Hoogenboom, ‘Spelers op zoek naar regels en scheidsrechters. Informatie Inwinning Openbare Orde door de Regionale Inlichtingendienst’, *Rapport in opdracht van de Politie Academie* (Apeldoorn 2009) 84.

² G. Brandsma, *Ssst... Vertel het de Russen!* (Bussum 1978) 7.

³ T. Crowdy, *The Enemy Within: a History of Spies, Spymasters, and Espionage* (Oxford 2006) 15.

⁴ D. Kahn, ‘An historical theory of intelligence’, *Intelligence and National Security* 16.3 (2001) 79-92: 80; T. Crowdy, *The Enemy Within: a History of Spies, Spymasters, and Espionage* (Oxford 2006) 20-22.

⁵ Bijv.: R.M. Sheldon, *Spies of the Bible: Espionage in Israel from the Exodus to the Bar Kokhba Revolt* (Saint Paul, MN 2007).

⁶ Toen de CIA in de jaren zeventig onder vuur lag van de Church en Pike Committees (en het thema toezicht op de agenda kwam te staan) ging John M. Cardwell in het *peer-reviewed* (maar gerubriceerde) tijdschrift *Studies in Intelligence* te

De spion heeft, sinds die vroegst bekende gevallen, in zo'n beetje alle belangrijke historische tijdvakken en uithoeken van de wereld gefigureerd. Julius Caesar zou volgens de geschiedschrijver Titus Livius (59 v. Chr. tot 17 n. Chr.) zijn greep op het Rijk niet hebben kunnen uitoefenen zonder een 'zeer uitgebreide inlichtingendienst'.⁷ In de middeleeuwen zou het fenomeen spionage volgens de overlevering van het wereldtoneel verdwenen zijn, als een 'ridder onwaardige list',⁸ om in de loop van de zestiende eeuw als 'achterkant van de diplomatie' weer op te duiken.⁹ In een poging hun staatsgevoelige zaken geheim te houden, lieten vorsten in toenemende mate hun communicatieverkeer vercijferen, terwijl spionnen dit op hun beurt probeerden te onderscheppen en weer te ontcijferen.¹⁰

In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795) wemelde het van de spionnen;¹¹ en kardinaal De Richelieu (1585-1942), Frederik de Grote (1712-1786), Robespierre (1758-1794) en Napoleon (1769-1821) lieten geen mogelijkheid onbenut om politieke en militaire geheimen aan hun buitenlandse en binnenlandse tegenstanders te ontfutselen.¹² Ook de Oostenrijkse kanselier Von Metternich (1773-1859) zette op grote schaal agenten en informanten in om radicale (studenten)milieus te infiltreren en politieke oppositie onschadelijk te maken.¹³

rade bij de verhalen van Mozes en Joshua voor 'inlichtingenstandaarden van ethisch gedrag en moraliteit': J.M. Cardwell, 'A bible lesson on spying', *Studies in Intelligence* 22.3 (Langley, VA 1978) 14-18.

⁷ Nederlands Instituut voor Militaire Historie (hierna: NIMH), Archief H.A.C. Fabius, inventarisnummer 488, nummer toegang 89, datum onbekend, voordracht over inlichtingen sinds Sun Tzu.

⁸ A. Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst (GS III, 1914-1917)', *Militaire Spectator* 134.12 (1965) 566-571: 566; NIMH, Archief H.A.C. Fabius, inventarisnummer 488, nummer toegang 89, datum onbekend, voordracht over inlichtingen sinds Sun Tzu.

⁹ B.G.J. de Graaff, *De ontbrekende dimensie: intelligence binnen de studie van internationale betrekkingen* (oratie uitgesproken op 2 maart 2012) (Utrecht 2012) 3.

¹⁰ Bijv.: K. de Leeuw en J. Bergstra ed., *The The Enemy Within: a History of Spies, Spymasters, and Espionage History of Information Security: a Comprehensive Handbook* (Amsterdam 2007).

¹¹ G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991).

¹² Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst', 566.

¹³ Bijv.: A. Skid, *Metternich and Austria: An Evaluation* (New York, NY 2008) 136-137.

In de loop van de negentiende eeuw veranderde de spion van gedaante. Als gevolg van het industrialisatieproces nam hij nu waar met een verrekijker of telescoop, legde die waarnemingen per fototoestel en typemachine vast en verstuurdde zijn inlichtingen in code per telegraaf, om zelf per trein of stoomschip door te reizen. Bovendien was diezelfde spion nu ook uit op economische gegevens. Zo smokkelde de uit Boston afkomstige Amerikaanse zakenman Francis Cabot Lowell (1775-1817) in 1810 de techniek voor gemotoriseerde katoenmolens uit Groot-Brittannië.¹⁴ Ook de eerste maatregelen ter bestrijding van economische spionage zagen het licht: er werd wetgeving geïntroduceerd die immigratie van katoenarbeiders verbood, Britse bedrijven communiceerden in geheimschrift en zij lieten medewerkers volgen en observeren.¹⁵

Ondertussen nam het aantal 'open bronnen' in de vorm van kranten, pamfletten en tijdschriften toe en deed de oorlogsjournalistiek zijn intrede. Britse dagbladen deden tijdens de Krimoorlog (1853-1856) bijvoorbeeld minutieus verslag van de vorderingen aan het front. Dat vormde een welkome informatiebron voor Russische spionnen, die de kranten doorstuurdde naar de tsaar. En een laatste aspect van de metamorfose van de spion in de negentiende eeuw, was gelegen in de veranderende oorlogvoering. Militair succes werd in toenemende mate afhankelijk van de industriële capaciteit en de mate waarin het treinennet kon worden ingezet voor de mobilisatie van soldaten. Om de capaciteit en intenties van de andere legers te kennen, probeerden de Europese krijgsmachten elkaars mobilisatieschema's en wapenproductie in kaart te brengen. Bijna alle grootmachten richtten binnen de landmacht en marine afzonderlijke bureaus op voor spionage en contraspionage. Spionage werd in dit proces geïstitutionaliseerd tot een veelzijdige voltijdbaan; een ambacht met eigen mores, opleidingen en technieken. Onder invloed van twee wereldoorlogen, de opkomst van totalitaire staten en de Koude Oorlog zette die trend zich voort in de twintigste eeuw. Sinds de aanslagen van 11

¹⁴ B. Kirtley en P. Kirtley, 'City of Spindles: the Lessons of Lowell, Massachusetts', *National Social Science Journal* 37.1 (2011) 67-72: 67-68.

¹⁵ Bijv.: D.L. Wheeler, 'A Guide to the History of Intelligence 1800-1918', *Intelligence: Journal of U.S. Intelligence Studies* 19.1 (2012) 47-50: 47; J.T. Richelson, *A Century of Spies: Intelligence in the Twentieth Century* (Oxford 1995) 3-17, 416-417, 430-431.

september 2001 groeide het spionagebedrijf opnieuw. De spion is vandaag de dag nog altijd en overal actief.¹⁶

De ontbrekende dimensie van de geschiedschrijving

Zo oud als het fenomeen zelf is, zo jong is het wetenschappelijke onderzoek naar spionage, beter gezegd: het inlichtingenwerk. Academische aandacht voor de activiteiten van inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die respectievelijk in het buitenland en binnenland actief zijn, ontstond nadat in 1947 de *Central Intelligence Agency* was opgericht. In 1949 publiceerde de Yale-hoogleraar en inlichtingenanalist Sherman Kent (1903-1986) het boek *Strategic Intelligence for American World Policy*.¹⁷ Enkele jaren later, in 1955, richtte hij bovendien het tijdschrift *Studies in Intelligence* op.¹⁸ Kent, die als grondlegger van de inlichtingenstudies wordt beschouwd, ging echter vooral bij de wetenschap te rade om de werkpraktijk te optimaliseren. Zijn interesse ging uit naar sociaalwetenschappelijke methodes en inzichten die de kwaliteit van het inlichtingenwerk, en daarbinnen vooral de inlichtingenanalyse versterkten.¹⁹ Daartoe ging hij zoals ieder (sociaalwetenschappelijk) vakgebied dat ooit deed op zoek naar definities, concepten, methodes en theorieën voor de inlichtingenstudies.²⁰

In de jaren tachtig ontstond ook uit omgekeerde richting interesse in het spionagebedrijf. De Britse historici Christopher Andrew en David Dilks brachten in 1984 een bundel uit waarin zij inlichtingen- en veiligheidsdiensten als ‘de ontbrekende dimensie van de politieke en

¹⁶ Bijv.: D.L. Wheeler, ‘A Guide to the History of Intelligence 1800-1918’, *Intelligencer: Journal of U.S. Intelligence Studies* 19.1 (2012) 47-50: 47; J.T. Richelson, *A Century of Spies: Intelligence in the Twentieth Century* (Oxford 1995) 3-17, 416-417, 430-431.

¹⁷ S. Kent, *Strategic Intelligence for American World Policy* (Princeton, NJ 1949).

¹⁸ H.P. Ford, ‘A Tribute to Sherman Kent’, *Studies in Intelligence* 24.3 (Langley, VA 1980).

¹⁹ J.J. Wirtz, ‘The American Approach to Intelligence Studies’ in: L.K. Johnson ed., *Handbook of Intelligence Studies* (New York, NY en Londen 2007) 28-38: 32-33.

²⁰ Vgl. G. de Valk, *Dutch Intelligence - Towards a Qualitative Framework for Analysis: With Case Studies on the Shipping Research Bureau and the National Security Service (BVD)* (Groningen 2005) 10-11.

militaire geschiedschrijving' typeerden.²¹ Historici en politieke wetenschappers deden volgens Andrews en Dilks alsof deze diensten niet bestonden en negeerden hun rol in grote oorlogen en geopolitieke gebeurtenissen – en waren dus onvolledig in hun geschiedschrijving. Hoe was die blinde vlek te verklaren? Enerzijds hadden deze diensten door de veelheid aan fictie en films op spionagegebied een absurd en overdreven romantisch karakter gekregen.²² Ook op televisie werd het inlichtingenwerk gerepresenteerd in stereotype vormen, als een wereld van louter verleiding, spanning en heldendom – een beeld waarmee weinig zichzelf respecterende wetenschappers zich wilden afficheren. Anderzijds, en belangrijker, veronderstelden professionele historici dat de bronnen voor dat onderzoek wel vernietigd zouden zijn of voor eeuwig in een brandkluis bleven liggen. Dus was empirisch onderzoek uitgesloten.²³

De historicus moest zich hierdoor niet laten afschrikken, betoogden Andrew en Dilks. Met name de contemporaine historici waren misschien wel zó gewend geraakt aan de overvloedige beschikbaarheid van bronnenmateriaal, dat zij onderwerpen waarvan minder archieven waren overgebleven, links lieten liggen. Ten onrechte, betoogden de auteurs. Door de geheimhouding rondom het werk van deze diensten was weliswaar sprake van schaarste, maar er was wel degelijk materiaal in te zien. Bijvoorbeeld in de archieven van andere onderdelen van het overheidsapparaat, zoals de ministeries van Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken en Oorlog of Defensie, en in de persoonlijke archieven van politici en bestuurders. Zelfs de zeer geheime Britse inlichtingendienst, de *Secret Intelligence Service* (die vanwege de militarisering ten tijde van de Eerste Wereldoorlog ook wel als de zesde afdeling van de militaire inlichtingendienst bekend kwam te staan: *Military Intelligence 6*, kortweg M6)

²¹ C. Andrews en D. Dilks, *The Missing Dimension: Governments and Intelligence Communities in the Twentieth Century* (Londen 1984) 1.

²² De eerste spionageromans verschenen al in de negentiende eeuw. De Amerikaanse schrijver James Fenimore Cooper schreef in 1821 bijvoorbeeld *The Spy*. In de twintigste eeuw trok de spionageroman een massapubliek, met name in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog, toen de vrees voor een Duitse invasie van Groot-Brittannië een markt deed ontstaan voor het nieuwe genre van 'invasieliteratuur' (met Britse auteurs als William LeQueux, Erskine Childers, G.K. Chesterton en E. Phillips Oppenheim) en in de Koude Oorlog (John le Carré, Graham Greene). M. Priestman ed., *The Cambridge Companion to Crime Fiction* (Cambridge 2003) 115-131.

²³ C. Andrews en D. Dilks, *The Missing Dimension*, 2-3.

werkte bijvoorbeeld in het buitenland onder dekmantel van de niet geheime *Passport Control Office* (ook in Den Haag), waarvan de archieven wel raadpleegbaar waren; ook bij Buitenlandse Zaken was inlichtingenmateriaal te vinden. Op basis van deze archieven kon al een groot deel van ‘de ontbrekende dimensie’ van de geschiedschrijving worden aangevuld.²⁴

Na de val van de Berlijnse Muur in november 1989 en de daarop volgende desintegratie van de Sovjet-Unie, nam de beschikbaarheid van inlichtingenarchieven alleen maar toe. In de voormalige communistische landen gingen de archieven open en werd historisch onderzoek gesubsidieerd, vooral als een manier om in het reine te komen met het dictatoriale verleden. Denk bijvoorbeeld aan de goed toegankelijke archieven van de voormalige Oost-Duitse *Staatssicherheitsdienst* (Stasi). In het Westen maakten de democratische waarden ‘transparantie’ en *accountability* een opmars in het openbaar bestuur en daar hoorden jaarverslagen, maar ook een liberaler archiefbeleid bij, zelfs ten aanzien van geheime diensten. In de Verenigde Staten en Groot-Brittannië werden dan ook veel archieven voor historisch onderzoek toegankelijk gemaakt.²⁵ Ook in Nederland werd meer openbaarheid nagestreefd: de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) ging jaarverslagen publiceren, liet haar geschiedenis boekstaven in een geschiedwetenschappelijk proefschrift en droeg het archief van de vroegste naoorlogse veiligheidsdienst, het Bureau Nationale Veiligheid (1945-1946) over aan het Algemeen Rijksarchief, nu Nationaal Archief.²⁶

Daar moet wel een kanttekening bij geplaatst worden. Het is namelijk de vraag *welke* archiefdelen zijn overgedragen. Zo bracht de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) recent gedeeltes van het archief van de Centrale Veiligheidsdienst (CVD, 1946-1949) en documenten uit de eerste drie bestaansjaren van de Binnenlandse

²⁴ C. Andrews en D. Dilks, *The Missing Dimension*, 4-5; P. Jackson, ‘Introduction: Enquiries Into the ‘Secret State’ in: R.G. Hughes, P. Jackson, en L. Scott ed., *Exploring Intelligence Archives: Enquiries into the Secret State* (New York, NY 2008) 1-10: 5-6.

²⁵ L. Scott en P. Jackson, ‘The Study of Intelligence in Theory and Practice’, *Intelligence and National Security* 19.2 (2004) 139-169: 152, 155, 164-165.

²⁶ D. Engelen, *De geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995); Nationaal Archief (hierna NA), Bureau Nationale Veiligheid, toegangsnummer 2.04.80. Ook het onafhankelijke onderzoek nam een vlucht. Zo publiceerden Bob de Graaff en Cees Wiebes in 1998 een monografie over de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland: B. de Graaff en C. Wiebes, *Villa Maarbeezje. De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland* (Den Haag 1998).

Veiligheidsdienst (BVD, 1949-1952) naar het Nationaal Archief.²⁷ In het persbericht van 24 maart 2015 stond te lezen dat het merendeel van de dossiers nu openbaar zou zijn en dat onderzoekers de gelegenheid kregen zich een beeld te vormen van de activiteiten van de veiligheidsdiensten in de naoorlogse periode.²⁸

Dat beeld kan de onderzoeker zich echter maar voor een klein gedeelte vormen. Zo bestaat een zeer groot deel van het archief uit documenten met persoonsgegevens van nog levende personen, die om privacyredenen beperkt openbaar zijn. En ‘zusterdienst’ CIA, die in de inventaris wel wordt genoemd als de hoofdfinancier van het ‘project A’ (het samen met de BVD aftappen van de telefoonlijnen van de Oost-Europese ambassades en vooral de lijnen van de Sovjet-Unie), komt in de overgedragen stukken niet meer voor; als dat indirect wel zo is, dan zijn de dossiers vaak tot 2026 gesloten. En omdat bovendien archiefdelen over de buitenlandse inlichtingenoperaties van de BVD, samenwerking met buitenlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en zogenoemde ‘dubbelagenten’ – volgens de inventaris ‘de kroonjuwelen’ van afdeling C van de veiligheidsdienst – niet zijn overgedragen is over enkele kernactiviteiten van de veiligheidsdienst niets zinnigs te zeggen.²⁹

De historiografie

Het onderzoek naar inlichtingen- en veiligheidsdiensten zit niettemin sinds de jaren negentig in de lift. Wereldwijd verschenen talloze institutionele en operationele geschiedenissen, zoals van de Britse *Secret Intelligence Service* (MI6)³⁰ en *Security Service* (MI5).³¹ Daarnaast is er in het academisch onderwijs meer aandacht voor de ontbrekende dimensie en zijn er

²⁷ NA, Archief van de Centrale Veiligheidsdienst (1946-1949) en de Binnenlandse Veiligheidsdienst (1949-1952) van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: open dossiers, inv. nr. 2.04.127.

²⁸ Persbericht Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst/NA, 24 maart 2015, bijv.: Internet, <https://www.aivd.nl/algemene-onderdelen/uitgebreid-zoeken/@3216/archief/> en <http://www.gahetna.nl/actueel/pers/2015/nationaal-archief-ontvangt-archief-veiligheidsdienst>, geraadpleegd 20 juli 2015.

²⁹ Met dank aan Cees Wiebes.

³⁰ K. Jeffery, *The Secret History of MI6 1909-1949* (New York, NY 2010).

³¹ C. Andrew, *The Defence of the Realm. The Authorized History of MI5* (Londen 2009).

wetenschappelijke tijdschriften op het gebied van *intelligence*.³² Ook socialewetenschappers zijn zich in toenemende mate met het inlichtingenwerk gaan bezighouden. Als gevolg van deze ontwikkelingen is de *body of literature* van de inlichtingenstudies aanzienlijk gegroeid.

Er woeden bijvoorbeeld uitvoerige debatten over de aard van *intelligence failures* (welke factoren bepalen het falen van geheime diensten?)³³ en de definitie van ‘inlichtingen’ en afperking van het onderzoeksobject en over vragen als: welke activiteiten, organisaties en soorten informatie worden bedoeld? Is het pas *intelligence* als het geheime of afgeschermd gegevens betreft of ook als systematisch open bronnen als kranten en pamfletten worden bewerkt; is inlichtingenwerk wezenlijk defensief of kan het ook offensief zijn? En spreken we uitsluitend van *intelligence* als een beleidsmaker of bestuurder een beslissing op het rapport of gesprek baseert? Wat zijn eigenlijk de wezensfuncties van inlichtingen- en veiligheidsdiensten? Verstaan we *covert action* of ‘zwarte propaganda’ ook als inlichtingenwerk?³⁴

Ondertussen heeft de ‘praktijkstroming’ zich ook verdiept. In navolging van Sherman Kent proberen veel studies nog steeds de methodologische en theoretische basis van de inlichtingenpraktijk te verstevigen.³⁵ Voor de inlichtingenanalyse zijn auteurs bovendien op zoek gegaan naar bruikbare psychologische inzichten.³⁶ Veel van de studies die (ook) een praktisch nut hebben, duiken dieper in één van de fases van de *intelligence cycle* – het geabstraheerde werkproces van deze diensten (van de inventarisatie van de ‘inlichtingenbehoefte’ tot en met de verspreiding van rapportages),³⁷ zoals de analyse (methodologie), de rapportage

³² C. Andrew, ‘Reflections on Intelligence Historiography Since 1939’ in: G. Everton en W. Agrell ed., *National Intelligence Systems: Current Research and Future Prospects* (New York, NY 2009) 38-57: 50-51; B.G.J. de Graaff, ‘De ontbrekende dimensie’, 6-11. Relevante tijdschriften zijn bijvoorbeeld: *Intelligence and National Security* en *Journal for Intelligence and Counterintelligence*.

³³ Bijv.: E.J. Dahl, *Intelligence and Surprise Attack. Failure and Success from Pearl Harbor to 9/11 and Beyond* (Washington, DC 2013); M. Jones, *Constructing Cassandra. Reframing Intelligence Failure at the CIA, 1947-2001* (Stanford, CA 2013).

³⁴ M.M. Lowenthal, *Intelligence: from Secrets to Policy* (Washington, DC 2009) 1-2; De Valk, *Dutch Intelligence*, 8-9; Scott en Jackson, ‘The Study of Intelligence’, 141-43; De Graaff, ‘De ontbrekende dimensie’ 11-14.

³⁵ Wirtz, ‘The American Approach’, 32.

³⁶ Bijv.: R.J. Heuer jr., *Psychology of Intelligence Analysis* (Langley, VA 1999).

³⁷ Bijv.: De Valk, *Dutch Intelligence*, 13.

(totstandkoming, kwaliteit) en ‘disseminatie’ (verspreiding, relatie met de ‘afnemers’).³⁸

Dit type onderzoek heeft ook weer een stroming van politicologisch en bestuurskundig onderzoek doen ontstaan, die in bredere zin kijkt naar de factoren die van invloed zijn op het inlichtingenproces, de rol van inlichtingen in politieke besluitvorming en de relaties tussen inlichtingenfunctionarissen aan de ene kant en beleidsmakers en politici aan de andere.³⁹ Ook politiek-culturele aspecten en opvattingen die van invloed zijn op het inlichtingenwerk in een land spelen in dat onderzoek een belangrijke rol.⁴⁰

Inlichtingehistorici hebben zich evenmin onbetuigd gelaten. De meeste aandacht gaat uit naar de twintigste eeuw. Terwijl de inlichtingehistoriografie op het terrein van de Eerste Wereldoorlog nog zeer beperkt is,⁴¹ hebben talloze historici zich wel gericht op de Tweede Wereldoorlog. De tot de verbeelding sprekende Britse ‘codebrekers’ die de Duitse communicatie wisten te ontcijferen en daarmee een cruciale wending aan de oorlog konden geven, stimuleerden wetenschappelijk onderzoek naar de rol van inlichtingen in de (militaire) besluitvorming. Voor Amerikaanse historici is daarnaast Pearl Harbour een veel onderzochte gebeurtenis: deze *intelligence failure* sleepte niet alleen de Verenigde Staten de oorlog in, maar zorgde ook voor de immense groei en professionalisering van het Amerikaanse inlichtingenapparaat.⁴²

³⁸ Wirtz, ‘The American approach’, 32-33. Ook de andere elementen van de inlichtingencirkel (vraagstelling/ontwerp, bewerken, feedback) worden aan onderzoek onderworpen: bijvoorbeeld B.A. de Graaf, ‘De intelligence cycle als functie van de nationale veiligheid’ in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn ed., *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen aan den Rijn 2010) 349-376.

³⁹ S. Marrin, ‘Intelligence Analysis and Decision-making: Methodological Challenges’ in: P. Gill, S. Marrin en M. Phythian ed., *Intelligence Theory: Key Questions and Debates* (Londen en New York, NY 2009) 131-150; De Valk, *Dutch Intelligence*, 32-39; L.K. Johnson, ‘Preface to a Theory of Strategic Intelligence’, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 16 (2003) 638-663; Scott and Jackson, ‘The Study of Intelligence’, 144.

⁴⁰ S. Berman, ‘Ideas, Norms, and Culture in Political Analysis (review article)’ in: *Comparative Politics*, 33.2 (2001) 231-250: 235.

⁴¹ D. Larsen, ‘Intelligence in the First World War: the State of the Field’, *Intelligence and National Security* 26 (oktober 2012) 1-26.

⁴² R. Wohlstetter, *Pearl Harbor, Warning and Decision* (Stanford 1962).

De daarop volgende Koude Oorlog, waarin de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in feite frontsoldaten werden, is wel het meest aan historisch onderzoek onderworpen, al beperkt die aandacht zich tot enkele markante gebeurtenissen zoals de Cubacrisis van 1962 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991.⁴³ Omdat de aanslagen van 11 september 2001 opnieuw de interesse voor het inlichtingenwerk hebben aangewakkerd (waarom hebben de Amerikaanse inlichtingen- en veiligheidsdiensten de aanslagen niet weten te voorkomen?) is ook veel onderzoek verricht naar de rol van inlichtingen- en veiligheidsdiensten voorafgaand aan de aanslagen van 11 september 2001, en de meer omvattende vraag welke rol inlichtingen- en veiligheidsdiensten in terrorismebestrijding kunnen spelen. Recentere gebeurtenissen zoals de Amerikaanse inval in Irak in 2003, en het daaraan verwante vraagstuk van ‘politisering’ van inlichtingen ter rechtvaardiging van die inval, hebben ook veel aandacht gekregen in de (historische) vakliteratuur.⁴⁴

De tekortkomingen

De vooruitgang ten spijt, vertoont de historiografie op het terrein van de inlichtingenstudies nog enkele mankementen. In de eerste plaats is er sprake van geografische en temporele scheefgroei. In geografisch opzicht is de Angelsaksische wereld zwaar oververtegenwoordigd, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten in het bijzonder.⁴⁵ Terwijl er bijna geen land ter wereld is zonder een inlichtingenapparaat, is erg weinig onderzoek gedaan naar de

⁴³ L.K. Johnson en A.M. Shelton, ‘Thoughts on the State of the Intelligence Studies: a Survey Report’, *Intelligence and National Security* 28.1 (2013) 109-120: 112. Bijv.: B. Latell, *Castro’s Secrets. The CIA and Cuba’s Intelligence Machine* (New York, NY 2012).

⁴⁴ Bijv.: P.R. Pillar, *Intelligence and U.S. Foreign Policy. Iraq, 9/11, and Misguided Reform* (New York, NY 2011); A.H. Cordesman en A.A. Burke, *Intelligence Failures in the Iraq War* (Washington, DC 2003); R. Jarvis, *Why Intelligence Fails. Lessons from the Iranian Revolution and the Iraq War* (Ithaca en London 2010); O. Riste, ‘The Intelligence-Policy Maker Relationship and the Politicization of Intelligence’ in: G. Everton en W. Agrell ed., *National Intelligence Systems: Current Research and Future Prospects* (New York, NY 2009) 179-209.

⁴⁵ Johnson en Shelton, ‘Thoughts on the State of the Intelligence Studies’, 113; P. Gill, ‘Theories of Intelligence: where are we, where should we go, and how should we proceed?’ in: P. Gill, S. Marrin en M. Phythian ed., *Intelligence Theory: Key Questions and Debates* (Londen en New York, NY 2009) 208-226: 213-219.

inlichtingengeschiedenis van kleine landen als Finland, Moldavië en België. De niet-Westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten, bijvoorbeeld van Pakistan, Indonesië en India komen er helemaal bekaaid vanaf.⁴⁶

De temporele scheefgroei zit hem in de focus op de Koude Oorlog. Gezien de grote rol voor het inlichtingenwerk in die periode is die nadruk te begrijpen, maar inlichtingenonderzoek zou niet voorbehouden moeten blijven aan Koude Oorlogshistorici: spionage in andere tijden is even interessant. Binnen de Koude Oorlog is de aandacht bovendien ongelijk verdeeld. Het Westerse kamp is wel veel bestudeerd, maar de activiteiten van de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie, ook buiten Europa (in Afrika bijvoorbeeld), veel minder.⁴⁷ Voor beide kampen geldt dat het inlichtingenhistorisch onderzoek zich eenzijdig gericht op agenten- en informantenoperaties (het zogenoemde *human intelligence*- of humintwerk). De rol van *signals intelligence* (sigint), onderschept communicatieverkeer (radio, radar, militair en diplomatiek berichtenverkeer) heeft nauwelijks in de belangstelling gestaan.⁴⁸ Ten onrechte, want politici hechten hier in het algemeen meer waarde aan dan aan andere vormen van inlichtingen: sigint heeft een kleiner politiek afbreukrisico (er hoeft geen spion lijfelijk aanwezig te zijn, dus kan hij ook niet opgepakt of vermoord worden); sigint is sneller beschikbaar, objectiever dan inlichtingen afkomstig van menselijke agenten en levert vaak inzichten die uit geen enkele andere inlichtingenbron zijn te verkrijgen.⁴⁹ Van zowel de Amerikaanse president (in de vorm van de zogenoemde *Black book*) als de Nederlandse premier (de ‘Groene editie’) is bijvoorbeeld bekend dat zij dagelijks de belangrijkste onderschepte diplomatieke codeberichten op hun bureau kregen.⁵⁰

⁴⁶ P.H.J. Davies en K.C. Gustafson, ‘An Agenda for the Comparative Study of Intelligence: Yet Another Missing Dimension’ in: P.H.J. Davies en K.C. Gustafson ed., *Intelligence Elsewhere: Spies and Espionage Outside the Anglosphere* (Washington, DC 2013) 3-12: 8-10.

⁴⁷ Johnson en Shelton, ‘Thoughts on the State of the Intelligence Studies’, 113-114; C. Andrew, ‘Reflections on Intelligence Historiography since 1939’ in: G. Everton en W. Agrell ed., *National Intelligence Systems: Current Research and Future Prospects* (New York, NY 2009) 38-57: 46.

⁴⁸ Andrew, ‘Reflections on Intelligence Historiography since 1939’, 38-44.

⁴⁹ M. Aid en C. Wiebes, ‘Introduction on the Importance of SIGINT in the Cold War’ in: Idem ed., *Secrets of Signals Intelligence during the Cold War and Beyond* (Londen 2001) 1-24.

⁵⁰ De Graaff en Wiebes, *Villa Maarbeeze*, 280-282.

De ‘zachte kant’ van het inlichtingenwerk vormt een evenzo braakliggend terrein. Er is wel aandacht voor operaties en instituties, maar voor de opvattingen en sociale achtergronden van de verschillende medewerkers, hun onderlinge verhoudingen en hun carrièrepaden niet. Hoe keken zij naar de wereld en welke invloed hebben die factoren op het analysewerk dat zij deden?⁵¹ Ook de maatschappelijke percepties van en invloed op het inlichtingenwerk zouden beter onderzocht moeten worden om meer inzicht te verwerven in de ‘inlichtingencultuur’ van een land – de institutionele vormen, culturele context en sociale praktijken van het inlichtingenwerk.⁵²

Een tweede fundamentele mankement is het gebrek aan coherentie binnen de inlichtingenstudies. De politicoloog Stephen Marrin stelt vast dat er binnen het vakgebied de inlichtingenstudies van alles geschreven wordt, zonder dat het vakgebied ‘cumulatief’ wordt: het bouwt niet voort op zijn eigen intellectuele geschiedenis.⁵³ Auteurs gaan te weinig met elkaar en de bestaande inzichten in debat. Dat geldt voor de inlichtingenhistorische bijdragen in het bijzonder. Comparatieve historische studies zijn schaars.⁵⁴ De meeste artikelen en boeken zijn descriptief van aard en richten zich op een specifiek onderdeel van de inlichtingenpraktijk, meestal een casus, die los van de maatschappelijke en (inter)nationale politieke context behandeld wordt.⁵⁵

Onderzoekers verkiezen een sexy en spannende inlichtingenoperatie boven ‘saaiere’ institutionele vergelijkingen. Om diezelfde reden, meent politicoloog Philip Davies, blijven veel onderzoekers inlichtingen- en veiligheidsdiensten nog altijd als exotische en uitzonderlijke entiteiten beschouwen. Volgens Davies zijn geheime diensten helemaal niet zo exotisch en anders dan andere organisaties: ze zijn al decennialang geïntegreerd in overheidsbureaucratieën en daarmee onderdeel van een groter overheidsapparaat. Daarom lijken ze niet alleen op andere

⁵¹ Johnson en Shelton, ‘Thoughts on the State of the Intelligence Studies’, 113.

⁵² H.J. Davies, ‘Intelligence Culture and Intelligence Failure in Britain and the United States’, *Cambridge Review of International Affairs* 17.3 (2004).

⁵³ S. Marrin, ‘Improving Intelligence Studies as an Academic Discipline’, *Intelligence and National Security* 22 (oktober 2014) 1-14: 4.

⁵⁴ P. Gill, “‘Knowing the Self, knowing the Other’: the Comparative Analysis of Security Intelligence”, in: L.K. Johnson ed., *Handbook of Intelligence Studies* (New York, NY en Londen 2007) 82-90.

⁵⁵ De Graaff, ‘De ontbrekende dimensie’, 13-14.

overheidsorganisaties, en functioneren ze dus ook als zodanig (in termen van management, cultuur, praktijken, verantwoording, rapportage, aansturing, enzovoort), maar interacteren ze ook veelvuldig met ‘normale’ publieke organisaties.⁵⁶ Het gebrek aan aandacht voor die bureaucratische dimensie van het inlichtingen- en veiligheidswerk karakteriseert Davies als *the missing dimension's missing dimension*.⁵⁷

Als die dimensie wel in ogenschouw wordt genomen, ontstaan veelbelovende nieuwe perspectieven. Kijk bijvoorbeeld naar de politiek-bestuurlijke verhoudingen en de aansturing van de ‘spionnen’. Welke houding namen staatshoofden aan ten opzichte van het inlichtingenwerk? Waarom vertrouwde Margaret Thatcher sterk op inlichtingen, terwijl Helmut Kohl wantrouwig was tegenover zijn inlichtingenfunctionarissen? Waarom drong François Mitterrand aan op microfoon- en telefoonoperaties tegen andere staatshoofden en ontsloeg Jacques Chirac op de dag van zijn aantreden als president in 2002 de hoofden van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten?⁵⁸

Een agenda voor de inlichtingenstudies en deze bundel

Het is nu zaak om de inlichtingengeschiedenis naar een hoger plan te tillen. Daar heeft om te beginnen de historische wetenschap als geheel baat bij. Heel concreet gezegd zouden inlichtingehistorici tot op heden genegeerd bronnenmateriaal kunnen aandragen om daarmee ‘de ontbrekende dimensie’ van de politieke en militaire geschiedschrijving te completeren en bestaande interpretaties van belangrijke historische gebeurtenissen te herzien. Daar

⁵⁶ P. Davies, ‘Intelligence and the Machinery of Government: Conceptualizing the Intelligence Community’, *Public Policy and Administration* 25.1 (2010) 29-46: 42.

⁵⁷ Davies wijst erop dat sinds Andrew en Dilks hun boek *‘The Missing Dimension’* publiceerden, vele auteurs die uitspraak hebben gebruikt om een bepaald onderbelicht aspect op de agenda te zetten. Hij gebruikt het om dezelfde reden: te weinig auteurs zien in dat geheime diensten in zeer veel opzichten als iedere andere bureaucratische organisatie functioneren en ook als zodanig te onderzoeken zijn. Vandaar: de ontbrekende dimensie van de ontbrekende dimensie. P. Davies, ‘The Missing Dimension’s Missing Dimension’, *Public Policy and Administration* 25.1 (2010) 5-9: 5.

⁵⁸ C. Andrew, ‘Reflections on Intelligence Historiography since 1939’, in: G. Everton en W. Agrell ed., *National Intelligence Systems: Current Research and Future Prospects* (New York, NY 2009) 38-57: 51-52.

bovenop zouden inlichtingenhistorici een ambassadeursrol moeten vervullen jegens collega's in aanpalende vakgebieden, bijvoorbeeld in de geschiedenis van de internationale betrekkingen, politieke en militaire geschiedenis en de geschiedenis van sociale bewegingen, die zich meer bewust zouden moeten zijn van de inlichtingendimensie van hun onderwerp. Het is van belang dat de inlichtingengeschiedenis geen zonderlinge en geïsoleerde discipline blijft voor louter vakidioten: zij zou juist als aanjager van breder historisch onderzoek moeten fungeren.⁵⁹

Ook buiten de geschiedwetenschap komt meer inlichtingenhistorisch onderzoek van pas. Historici zijn bijvoorbeeld bij uitstek geëquipeerd om het begrippenapparaat van politicologen en bestuurskundigen te historiseren, ook binnen de inlichtingenstudies. Welke betekenis hadden 'inlichtingen' in een bepaalde context, hoe heeft het analysewerk zich door de tijd heen ontwikkeld? Hoe werden spionnen 'aangestuurd' in het Romeinse Rijk en hoe in België in de jaren negentig? Door dit soort ontwikkelingsprocessen te bestuderen, kunnen historici bovendien factoren aandragen die van invloed zijn op het functioneren van inlichtingen- en veiligheidsdiensten en de rol die deze diensten in politiek en maatschappij vervullen.⁶⁰ Dergelijk kennis kan ook beleidsmakers en *practitioners* in het inlichtingen- en veiligheidsdomein van pas komen.⁶¹

Willen historici deze rol vervullen, dan moet aan een aantal voorwaarden worden voldaan. Ten eerste zouden meer historici zich op inlichtingen- en veiligheidsterrein moeten begeven. Het lijkt erop dat de terughoudendheid die Andrew en Dilks waarnamen, nog steeds niet helemaal verdwenen is. Inlichtingen- en veiligheidsdiensten zouden uit de sfeer van romantiek en spionage moeten worden gehaald. Dat kan bijvoorbeeld door een stevigere methodologische basis te leggen. Inlichtingenhistorici zouden daartoe hun ervaringen kunnen uitwisselen op het gebied van toegang én interpretatie van bronnenmateriaal. Wat valt er te vinden in buitenlandse archieven? Wat kun je beweren op basis van een specifiek inlichtingenrapport? Welke ervaringen zijn er met

⁵⁹ Vgl.: J.L. Gaddis, 'Intelligence, Espionage and Cold War Origins', *Diplomatic History* 13.2 (1989) 191-213; R.J. Aldrich, 'Grow your own : Cold War Intelligence and History Supermarkets', *Intelligence and National Security* 17.1 (2002) 135-152.

⁶⁰ Johnson en Shelton, 'Thoughts on the State of the Intelligence Studies', 114.

⁶¹ L. Scott en R.G. Hughes, 'Intelligence in the Twenty-First Century: Change and Continuity or Crisis and Transformation?', *Intelligence and National Security* 24.1 (2009) 6-25: 7-9.

inlichtingenarchieven; welk deel van het geheel is overgebleven, wat is vernietigd? Hoe verhouden de papieren bronnen zich tot *oral history*? Hoe gaat de historicus om met manipulatie en misleiding in de bronnen?

Voorwaarde nummer twee: een onderzoeksagenda. Daarmee kan de hierboven geconstateerde scheefgroei en incoherentie gecorrigeerd worden.⁶² De geografische balans kan weer worden benaderd door ook niet-Angelsaksische en niet-Westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten te onderzoeken. In temporeel opzicht zou ook het inlichtingen- en veiligheidswerk in andere tijdvakken van de Koude Oorlog hoger op de agenda moeten komen. Om daarnaast ‘cumulatief’ te worden zou ‘het catalogiseren’ van obscure inlichtingenoperaties moeten plaatsmaken voor een bredere blik op het belang van inlichtingen voor de politieke en maatschappelijke buitenwereld. Laat zien welk verschil inlichtingen gemaakt hebben.⁶³ Beschouw ze bovendien, zoals Davies voorstelt, als bureaucratische organisaties. Hoe werden zij aangestuurd, wie ontvingen inlichtingenproducten, wat gebeurde daar vervolgens mee; wat waren de politieke attitudes ten aanzien van het inlichtingenwerk? Welke effecten had het loutere bestaan van een dienst op een sociale beweging of politieke partij? Hoe percipieerde het parlement de geheime dienst?⁶⁴

Aan de hand van dit soort vragen komt de historicus niet alleen meer te weten over de idiosyncratische trekken van een inlichtingendienst of operatie, maar over een veel breder palet van ideologische en politieke opvattingen, culturele achtergronden en sociale praktijken. Wie bestudeert hoe de inlichtingenanalist naar de wereld heeft gekeken in een bepaalde periode, komt ook meer te weten over de politieke, bureaucratische en ideologische context waarin die analist opereert.⁶⁵

Leidschrift tracht hieraan met dit themanummer een bijdrage te leveren. De geografische en temporele scheefgroei wordt een beetje rechtgezet, door langs beide assen voor een ruime spreiding te kiezen. In dit nummer komen inlichtingenonderwerpen uit Carthago, het Byzantijnse Rijk, Spanje, Australië, Latijns Amerika, België en Nederland aan bod, in een tijdsbestek dat zich uitstrekt van de oudheid, middeleeuwen, vroegmoderne

⁶² Marrin, ‘Improving Intelligence Studies’, 10-14.

⁶³ Aldrich, ‘Grow your own’, 135-152.

⁶⁴ Bijv.: E. Braat, ‘Recurring Tensions between Secrecy and Democracy: Arguments about the Security Service in the Dutch Parliament, 1975–1995’, *Intelligence and National Security* 8 (juni 2015).

⁶⁵ Jackson, ‘Introduction: Enquiries into the “Secret State”’, 3.

en contemporaine tijd tot en met het heden. De bijdragen doen daarnaast recht aan de veelzijdigheid van het inlichtingen- en veiligheidswerk.

Rose Mary Sheldon trapt af met een artikel over de Carthaagse generaal Hannibal, maar kiest een verfrissend inlichtingenperspectief op deze overbekende historische figuur. Zij presenteert Hannibal als *spy chief*. Sheldon laat zien hoe in de derde eeuw voor Christus al strategische en tactische inlichtingen en contra-inlichtingenactiviteiten een hele belangrijke rol speelden in de oorlogvoering. Hannibal maakte daar veelvuldig gebruik van en blijkt zijn militaire prestaties evenzeer te danken te hebben aan een aanleg voor het inlichtingenwerk.

Nike-Ekaterini Koutrakou neemt de lezer daarna mee naar het Byzantijnse Rijk en onderzoekt vanuit een zeer originele invalshoek hoe daar tegen spionage en inlichtingenwerk werd aangekeken. Op basis van een rijke schakering aan bronnen rijst een fascinerend beeld van nut en noodzaak van het militaire en politieke inlichtingenwerk, de terminologie die daarbij kwam kijken en de organisatie en inbedding daarvan. Ook wordt een blik gegund op de wijze waarop ‘gewone mensen’ tegen het fenomeen aankeken.

Raymond Fagel schrijft over ‘de klokkenluider van het Escoriaal’, die als balling zijn oude meester in een kwaad daglicht probeerde te stellen; een fascinerende spionagethriller, gesitueerd aan het hof van koning Filips II. Het verhaal bevat alle elementen die een spionageverhaal moet hebben: verraad, corruptie, moord, marteling, een mysterieuze vrouw, spannende ontsnappingen en zelfs een complete politieke opstand.

Ben de Jong bekijkt op basis van een nieuw verschenen boek de geschiedenis van de *Australian Security and Intelligence Organization* (ASIO). Het vraagstuk van institutionalisering speelt hierin een belangrijke rol. De geschiedenis van de Australische geheime dienst ten tijde van de Koude Oorlog loopt voor een groot deel parallel met de Britse en Amerikaanse diensten. De Jong adresseert bovendien het fenomeen ‘officiële geschiedschrijving’; een fenomeen dat zich ten aanzien van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in Groot-Brittannië, Nederland en momenteel ook in Duitsland voordoet. Dit houdt in dat de auteur, meestal met een politieke opdracht, als enige onderzoeker onbelemmerde bronnentoegang krijgt. Bovendien zal het manuscript uit operationeel oogpunt ter goedkeuring worden voorgelegd aan de het onderzoeksobject zelf. Dat daar problemen aan verbonden zijn, laat ook de Australische inlichtingengeschiedenis zien.

In het artikel van Peter Verstraten overschrijden we de grens van feit naar fictie. Verstraten onderzoekt de spionagethriller als filmgenre. Niet het onderwerp, maar juist de vorm van de vroegste spionagefilms bleek zeer vernieuwend te zijn. Klassieke vertelconventies werden verlaten in films als *Spione* (1928) en *Ministry of fear* (1944) van de Duitse regisseur Fritz Lang. Verstraten trekt die lijn door tot het heden.

In het eerste platformartikel van de inmiddels afgestudeerde historicus Ferry Gouwens komen we dichterbij huis terecht, zij het verder in het verleden. Gouwens neemt het proefschrift van Guido de Bruin (*Geheimhouding en verraad*) over staatsgeheimen en spionage in de Republiek tussen 1600 en 1750 als vertrekpunt van een onderzoek naar manieren waarop een staat zijn geheime zaken geheim tracht te houden. In de Republiek werden steeds meer staatszaken behandeld in de zogenoemde ‘secrete besognes’, een geheim politiek overleg van acht betrokken personen. Een goed voorbeeld hiervan vormt de geheime commissie voor maritieme zaken tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667). Die staat in het artikel, dat gebaseerd is op Gouwens’ eindschrift, als *case* centraal.

In het tweede platformartikel heeft Frans-Jan Kortman, eveneens op basis van zijn scriptie, operatie-Condor bestudeerd; een samenwerkingsverband van de inlichtingendiensten van Latijns-Amerikaanse militaire regimes om politieke tegenstanders op te sporen. Kortman laat overtuigend zien hoe het inlichtingeninstrument in handen van deze militaire regimes een destructief en totalitair instrument kon worden. Ook biedt het artikel inzicht in de consequenties van de inlichtingenoperatie voor de Chileens-Amerikaanse betrekkingen.

De veelvormigheid van het inlichtingenwerk wordt ten slotte nog onderstreept door een boekrecensie en interview. De boekrecensie werd geschreven door Hubert P. van Tuyll, van het boek van Sophie de Schaepdrijver over de Belgische spionne Gabrielle Petit, die weliswaar minder bekend was dan Mata Hari, maar een niet minder spectaculaire carrière erop had zitten als Britse inlichtingenofficier toen zij in 1916 werd geëxecuteerd. In het interview brengen de redacteuren van *Leidschrift* verslag uit van een dubbelgesprek dat zij voerden met de inlichtingenhistoricus Bob de Graaff en de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. Welke dreigingen zien zij in heden en verleden, wat was de taak van de geheime diensten in het Nederlandse verleden en hoe ziet die er anno nu uit?

Met deze diverse bijdragen hoopt *Leidschrift* een bijdrage te leveren aan de versterking van de inlichtingengeschiedenis als vakgebied. Daarom

pretendeert dit nummer meer te zijn dan een mozaïek of een prismatische kijk op het fenomeen spionage. Er schuilt namelijk een belangrijke overeenkomst in alle artikelen: ze laten in verschillende vormen zien hoe staten en legers met het geheime werk omgingen en hoe zij invulling hebben gegeven aan inlichtingen- en contra-inlichtingenactiviteiten. Wie werd als de vijand beschouwd en met welke geheime methodes mocht deze bestreden worden? De bijdragen laten zien hoe in verschillende contexten over vijanden en hun geheimen is gedacht. Dat is voor de inlichtingengeschiedenis een mooie stap vooruit.